

УДК 94:327:165.12:303.094.6

ІСТОРИЧНИЙ І ПРОГНОСТИЧНИЙ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

**ЧЕКАНОВ В.ІО.,
кандидат історичних
наук, доцент кафедри
міжнародних
відносин Київського
славістичного
університету**

У статті розглядається практично недосліджена проблема місця практичної потреби у прогнозуванні розвитку ситуацій в міжнародних відносинах у теорії міжнародних відносин як науковій дисципліні. Поданий історичний нарис спроб застосування теорії ігор та інших математичних і статистичних методів з метою збільшення точності прогнозів, а також спроб інкорпорації прогнозування в дану дисципліну.

Ключові слова: теорія міжнародних відносин, прогнозування, теорія ігор, міжнародна ситуація.

Сучасна історія гуманітарних наук робить осмислений наголос на існуванні якісної відмінності між наукою минулих століть, яка виросла з моральної філософії, і сучасною, що формується і фінансується не з потреб моралі і навіть не з потреби створення цілісної, логічної та несуперечливої картини всесвіту, як раніше, а через необхідність виконання практичних завдань, що впливають зі специфіки повсякденного, практичного життя – специфіки, часто далекої від “високого” знання¹. У новій науці значно більше уваги приділяється збору, систематизації та інтерпретації статистичних даних, а не розробці узагальнюючих теорій. Вона зводить свій предмет до опису розглядуваного явища, але вже не претендує на його пояснення.

В науці міжнародних відносин практичні потреби часто виглядають як необхідність прогнозування подальших кроків акторів системи міжнародних відносин, від якого залежить саме виживання на міжнародній арені. У той же час теоретичні узагальнення

в ній посідають незначне місце, і навіть об'єкт та предмет даної науки досі, за визнанням фахівців, залишаються неузгодженими². Певна дисциплінарна “розмитість” теорії міжнародних відносин проявляється також у тому, що пов'язані з нею навчальні дисципліни у вишах викладаються, як правило, в рамках декількох курсів³.

Мета даної розвідки – дослідити роль та значення потреби в плануванні і прогнозуванні подальшої діяльності, яка має суттєве значення для повсякденного життя, у формуванні сучасної науки міжнародних відносин.

Слід зазначити, що у такому наукознавчому ключі (в контексті гуманітарних наук у цілому) проблема зазвичай не розглядається. Наукові дослідження, присвячені реальному стану міжнародних відносин, їх конкретиці, обмежуються констатацією міжнародного становища у певний теперішній момент часу, і пояснюють причини виникнення існуючих, а не гіпотетичних (тобто продовжених у майбутнє) ситуацій. У цей же час дослідження з теорії міжнародних відносин підходять до даної проблеми двояко: по-перше, більшість їх присвячена розробці методології пояснення знов-таки теперішньої ситуації (оскільки ситуація в міжнародних відносинах може бути “німою” для науки міжнародних відносин, не обов'язково вкладається в існуючу методологію і потребувати для свого пояснення розробки якісно нової методології), а, по-друге, частина таких робіт дійсно розглядає прогностичний аспект теорії міжнародних відносин – проте лише в плані створення математичних ігор, які мають справу не з реальною, а з гіпотетичною ситуацією, і результати яких не можуть вважатися адекватними описами подальшого розвитку подій, що спричинили їх створення.

Ця друга частина досліджень виникла значно пізніше: якщо саме поняття “міжнародних відносин” ще на межі XVIII-XIX ст. було сформульовано англійським філософом Джеремі Бентамом (1748-1832) і протягом понад століття під ним розуміли виключно міждержавні стосунки, то розширення його за рахунок утвердження таких понять, як “світова політика”, “світове співтовариство” тощо призвело до ускладнення дисципліни і до спроб залучити до аналізу міжнародних відносин кібернетику, які активізувалися після Другої світової війни⁴. На тому етапі метою залучення кібернетики було вироблення рекомендацій по проведенню військових операцій. З'являються т.зв. “військові ігри”.

Відомо, що вадою науки міжнародних відносин, яка знижує вірогідність висновків, є брак кількісних даних для аналізу через принципову недоступність усього масиву джерел. Тому досить швидко розпочалася розробка методів вимірювання якісних показників, переведення їх у цифрову форму, що уможливило б їх введення в ЕОМ. У 50-ті рр. це призвело до розвитку процесів деідеологізації науки міжнародних відносин, яка до цього перебувала під монопольним контролем “політичних реалістів” США. Відтоді цифрові дані починають розглядати як індикатори процесів, вербального опису яких поки що немає. Вважається, що піонером у застосуванні кібернетичних підходів до аналізу політики та суспільства, у створенні міжнародних банків даних, став Карл Вольфганг Дойч (1912-1992)⁵. В умовах деідеологізації наука міжнародних відносин починає ділитися на відгалуження, які відмінно одне від одного бачать свої цілі, предмети та методи⁶.

Наприклад, Дж. Модельські формулював свої цілі з огляду на практичну потребу у зміні зовнішньої політики інших держав у потрібному напрямку, К. Дойч – як пристосування до міжнародного середовища, яке передбачає можливість обрання стратегій ізоляції від нього або, навпаки, керування цим середовищем.

За таких умов прогностичний аспект теорії міжнародних відносин зводився до визначення змінних величин, що впливають на формування зовнішньополітичного курсу держави (один з найвідоміших фахівців цього напрямку, Дж. Розенау, називав це “передтеорією”).

Так з'являється імітаційний метод дослідження міжнародних відносин – шляхом т.зв. “наукових ігор”⁷. Однак, навіть за принципової відмінності від “військових ігор” 40-х рр., цей метод також характеризувався тим, що аналіз міжнародних відносин відокремлювався від їх прогнозування. Таким чином, всі ситуації міжнародних відносин, які існували на момент здійснення того чи іншого дослідження, мали для цих досліджень однакове значення “кінцевого пункту”, до котрого, як до знаменника, мали зводитися всі попередні зміни. На практиці це значило, що ситуації, котрі, як це незабаром доводило майбутнє, носили нетривалий проміжковий характер, мали, тим не менш, розглядатися як остаточні. Зрозуміло, що це приводило до зниження наукової цінності досліджень міжнародних відносин і до скорочення їх практичної вартості – вона тривала аж до моменту, допоки не

змінювалася ситуація, що була “кінцевою” на момент здійснення дослідження.

У період “холодної війни” це не відчувалося як небезпека, проте наприкінці ХХ ст. все радикально змінилося: як писав сучасний фахівець-міжнародник К. Бус, 1989 рік, коли буквально за декілька тижнів розвалилася світова соціалістична система, був повною несподіванкою для всіх аналітиків⁸. Якими би добре проробленими з точки зору методології не були їхні праці, вони не враховували самої можливості виходу майбутньої ситуації за межі звичної парадигми “холодної війни”. К. Бус пояснював це тим, що в період “холодної війни” міжнародники не цікавились майбутнім з 5 причин:

- домінувала парадигма “вічного теперішнього”;
- відносно бідною була джерельна база теорії міжнародних відносин;
- теорія міжнародних відносин залишалася майже виключно західною ідеологією і відбивала небажання Заходу отримати майбутнє, потенційно відмінне від його стабільного теперішнього;
- фахівці-міжнародники намагалися брати участь у практичній політиці;
- термінологія дисципліни була неадекватною для опису міжнародних відносин (ситуація після 1945 р. описувалася як “мирна”, але приховувала 20 млн. загиблих у війнах в третьому світі)⁹.

Підхід К. Буса видається в багатьох рисах адекватним, хоча заклики до радикального переосмислення теорії міжнародних відносин (“виклик незнанню”) ми вважаємо недостатнім засобом збільшення прогностичної точності дисципліни. Саме поняття “переосмислення” радше відсилає до парадигми постбіполярного світу, аніж відкриває шляхи до жаданого виходу з-під впливу парадигм як таких. Наприклад, у 60-ті рр. серед міжнародників популярною була думка про можливість досягнення загального миру через поетапне роззброєння під егідою реформованої ООН до 1980 р.¹⁰ Але зміни міжнародної ситуації протягом наступних 50 років показали, що в цій думці значно більше стереотипів світогляду 60-х рр., ніж дійсно наукового аналізу: тут і віра в можливості ООН, явно під впливом враження від успіхів у подоланні конголезької кризи, і модні тоді уявлення про появу в перспективі “світового уряду” на основі ООН як дієвого запобіжника війни¹¹, і переконання в можливості поетапного роззброєння, в якому відчувається оптимізм від перших домовленостей щодо обмеження ядерних озброєнь і від успішного подолання ракетної кризи 1962 р. Реальна ж ситуація змінювалася в абсолютно іншому напрямку, і

подібні дослідження швидко втратили практичну цінність (хоча, слід це визнати, зберегли історичну та методологічну цінність, про що свідчить перевидання деяких таких розвідок¹²).

У той же час деідеологізований підхід К. Дойча, зосереджений на принциповій доцільності об’єднання світу під егідою ООН, свідчив, що ООН, перетворена у “світовий уряд”, не стане ні необхідною, ні достатньою умовою миру, чому стануть на заваді і нерівність партнерів, об’єднаних під цією егідою, і відсутність для об’єднання передумов, деякі з яких неможливо передбачити заздалегідь¹³.

На нашу думку, зазначені вади теорії міжнародних відносин пов’язані не стільки з “непереосмисленням” її відповідно до новітніх реалій, скільки міцно вмонтовані у саму структуру об’єкту наукового пізнання, який відрізняється від об’єктів повсякденної уваги людини. Повсякдення передбачає неподільність осмислення і планування життя, тоді як у науці ці дві сторони тривалий час не співпадали і навіть не перетиналися. Інкорпорація теорії ігор до теорії міжнародних відносин датується 1947 р., коли, власне, вона і була розроблена Дж. фон Нойманном та О. Моргенштерном¹⁴. Вона була спричинена практичними потребами воєнного часу, коли брак кількісних показників для планування стратегічних операцій поставив їх своєчасну розробку під загрозу. Так виник експериментально-ігровий напрямок теорії міжнародних відносин, представлений “кризовими” і “довільними політичними” іграми, які відсилали учасників до гіпотетичних ситуацій і вже не мали прямого зв’язку з теоретичними напрацюваннями міжнародної науки. У ній же в цей самий час ставили в голову кута соціологічні та психологічні аспекти, а саме, детальний опис зовнішньої політики та міжнародних відносин, а також дослідження мотивів¹⁵.

Отже, застосування математичних методів моделювання на практиці призвело до взаємного відокремлення теоретичного і практичного аспектів міжнародної науки, яка відтоді набула структури традиційної наукової гуманітарної дисципліни. У цей же час теорія міжнародних відносин у значно більшому ступені, ніж інші гуманітарні дисципліни, залежить від практичних потреб міжнародних відносин, виконанню яких слугують саме математичні методи моделювання. Однак в структуру теорії міжнародних відносин вони не увійшли як нормативна складова, обов’язкова для опанування

та засвоєння. Детальний опис міжнародних відносин становить не стільки практичний, скільки суто науковий інтерес, адже діючих політиків і державців не завжди цікавлять наукові визначення теперішньої ситуації (добре відомої їм з практичної сторони), проте їхній життєвий інтерес становлять рекомендації фахівців щодо подальшої поведінки в ній, прогнози щодо її розвитку.

У цей же час здійснення таких прогнозів не вважається професією: Україна, наприклад, визнає на офіційному рівні лише “експертів з суспільно-політичних питань”, але не вважає прогнозування професією в жодній галузі суспільного виробництва¹⁶.

У міжнародній науці жоден алгоритм розробки таких прогнозів також досі не отримав нормативного статусу, бо немає гарантованого “рецепту” точності прогнозу.

Навіть у виконанні визнаних корифеїв науки міжнародних відносин найточнішими є лише ті прогнози, які зорієнтовані на малу часову відстань. Наприклад, видана у 1967 р. розвідка авторського колективу, очоленого К. Дойчем, про перспективи інтеграції європейських держав, спричинена стурбованістю Вашингтона через вихід Франції з військової організації НАТО у 1966 р., містить прогноз лише на найближчі 10 років¹⁷. Важливим моментом є те, що К. Дойч та його співавтори навіть не намагалися застосувати для визначення перспектив євроінтеграції жодних засобів з інструментарію теорії ігор, натомість обмежилися контент-аналізом (тобто, аналізом найбільш повторюваних словосполучень та сюжетів) інтерв'ю французьких та німецьких політиків, взятих у період після 1953 р.¹⁸. Слід зауважити, що методика системного використання даних громадської думки, відомостей про походження політичних еліт та інших соціальних індикаторів також вважається інновацією, привнесеною К. Дойчем¹⁹.

Теорія міжнародних відносин, проте, не може відкинути необхідність у прогнозуванні міжнародних відносин, якими б складнощами не супроводжувалася їх інкорпорація до складу даної наукової дисципліни. Адже аналіз та пояснення фактів міжнародного життя потрібні не самі по собі, а лише заради створення прогнозів розвитку подій²⁰.

Поступово всередині дисципліни утворилася група т.зв. прогностичних методів аналізу ситуації, серед яких виділяються побудова сценаріїв (мислених моделей імовірного розвитку ситуації, відповідних здоровому глузду) і “дельфій-

ський метод”, що представляє собою контрольоване певним центральним органом обговорення ситуації декількома експертами з метою виявлення розходжень у баченні ситуації між ними і цим органом; той або узагальнює висновки експертів, або повертає їх на доопрацювання, причому експерти можуть погодитися з центральним органом, або продовжувати обстоювати власну позицію, що дозволяє побачити нові, раніше неусвідомлені сторони проблеми²¹.

Таким чином, “дельфійський метод” відіграє допоміжну роль: він не є власне прогностичним методом, а використовується для керування обговоренням. Нові сторони міжнародних проблем, які він допомагає побачити, можуть стосуватися не майбутнього, а теперішнього стану речей. Посилання ж на здоровий глузд повертає прогнозування до парадигми, яка не обов'язково збереже своє значення в подальшому. Що ж стосується інших методів аналізу ситуації, вони здебільшого враховують не стільки можливості її розвитку, скільки бачення її політиками або експертами (контент- та івент-аналізи, когнітивне картування тощо)²².

Намагання удосконалити прогностичні можливості теорії міжнародних відносин привели до 70-х рр. до розробки системного підходу, який дозволяв подивитися на об'єкт дослідження як на систему взаємодії складових елементів (французький філософ Р.Арон назвав їх “політичними одиницями”), що здійснюються за певними правилами. З метою пізнання цих правил американський дослідник Дж.Розенау у 1971 р. виділив 6 рівнів політичних одиниць:

- індивіди;
- їхні посади та ролі;
- структура уряду;
- суспільство, яким керує уряд;
- система відносин національної держави з іншими учасниками міжнародних відносин;
- світова система.

Таким чином, аналіз та прогнозування міжнародних відносин набули форми дослідження взаємодії між усіма вищезазначеними рівнями. Ця взаємодія може проходити за 3 рівнями: склад (сукупність елементів, що утворюють структуру), внутрішня структура (сукупність закономірних взаємозв'язків елементів), зовнішня структура (сукупність взаємозв'язків системи як цілого зі своїм середовищем)²³. На основі базових рівнів було сформульовано розгалужену систему детермінант, факторів та змінних (територія, населення, полі-

тичний режим, рівень загальної та технічної освіти населення, моральний тонус суспільства, стратегічне положення в міжнародній системі тощо). Дослідження впливу цих величин на зовнішню політику певної держави, в теорії, може допомогти в прогнозуванні її змін. Але вадою цього підходу виявилось те, що зовнішні чинники неможливо було врахувати в ній у тому ж ступені, що і внутрішні. Немоżliвим виявилось передбачити, які саме з них відграватимуть переважаючу роль. Подальше удосконалення системного підходу призвело до декларування рівноправності зовнішніх та внутрішніх чинників, але на практиці перевагу явно віддавали внутрішнім.

Нерезультативність системного підходу виявилась швидко – прикладами її стали національно-визвольні війни у країнах третього світу, зокрема, в Алжирі та у В'єтнамі²⁴.

Наступні спроби удосконалення прогностичних методів – зокрема, моделювання (створення ідеальних об'єктів, системи, елементи і відносини яких відповідають реальним) – остаточно утвердили дослідників у висновку про абстрактний характер будь-якої моделі, про нездатність її дати 100% гарантії в тому, що стосунки між реальними об'єктами розвиватимуться так само, як і між ідеальними.

Наприклад, теорія ігор дозволяє прогнозувати рішення учасника гри тільки в разі, якщо він діє раціонально. Відома в цій теорії “дилема в'язнів” передбачає, що гравці, позбавлені можливості повноцінного спілкування, будуть приймати рішення на основі раціональних уявлень про поведінку іншого – приблизно в тих же умовах, в яких відбувається політична гра на міжнародній арені, де жоден гравець не володіє повною інформацією про плани партнера. Однак жодна теорія не може передбачити того, що в міжнародних відносинах є взаємні зобов'язання та міжнародні угоди, комунікація навіть у кризові періоди, а, відтак, гравці на міжнародній арені спілкуються не так, як в'язні. І абсолютно неможливо передбачити логіку прийняття рішення про виконання чи невиконання численних міжнародних угод.

Черговою спробою впорядкування прогностичної функції теорії міжнародних відносин стало

застосування аналізу процесу прийняття рішень – “динамічного виміру системного аналізу”, в якому дослідники намагалися враховувати не лише жорстко детерміноване функціонування політичних структур, але й вплив різноманітних чинників на осіб, відповідальних за прийняття рішень. Однак вже в процесі розробки нової методології стало зрозумілим, що така відповідальна особа може прийняти рішення як під впливом урядових структур, так і в результаті політичного торгу. Не слід забувати також про визначальний вплив багатоманітного оточення з різновекторними інтересами, а також про неповноту інформації²⁵.

Пояснити логіку обрання відповідальною особою того чи іншого рішення в такій ситуації неможливо, тому її спробували замінити теорією ігор, яку вперше застосували щодо міжнародних відносин А. Рапопорт і Т. Шеллінг. Метою застосування теорії ігор був не опис поведінки гравців (оскільки вона в такій ситуації може як бути логічною, так і не бути такою), а знаходження найкращого варіанту поведінки, оскільки число типів ситуацій обмежене, а відтак їх можна звести до певної кількості ігрових моделей. Однак рішення не завжди є результатом раціонального підходу і, знов-таки, жодна теорія не може передбачити логіку, за якою гравець помилково обере не найкращий варіант.

Отже, проведене нами дослідження історії розробки та застосування в теорії міжнародних відносин прогностичних методів дозволяє дійти деяких показових висновків. Воно продемонструвало, що, попри численні спроби розробити алгоритм їх використання, його не створено і досі. Це веде до невиконання даною дисципліною в повному обсязі функцій, покладених на неї політиками, державними діячами та суспільством у цілому, і до того, що остаточно структурування теорії міжнародних відносин як наукової дисципліни поки що не відбулося (про це свідчить і назва дисципліни, яка відсилає не до точного емпіричного знання, а до мислених конструкцій, від яких наука почала відмовлятися починаючи з ХХ ст.).

ПОСИЛАННЯ:

- ¹ Смит Роджер. История гуманитарных наук. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – С. 361, 385, 390.
- ² Цыганков П.А. Теория международных отношений. – М.: Гардарики, 2005. – С. 19-27.
- ³ Цыганков А.П., Цыганков П.А. Социология международных отношений. – М.: Аспект пресс, 2006. – С. 5.

- ⁴ Современные буржуазные теории международных отношений. Критический анализ / Под ред. В.И. Гантмана. – М.: Наука, 1976. – С. 45-50.
- ⁵ Merritt Richard L., Russett Bruce M., Dahl Robert A. Karl Wolfgang Deutsch // The National Academies Press. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// books.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html#FOOT4](http://books.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html#FOOT4).
- ⁶ Современные буржуазные теории, С. 31.
- ⁷ Там само, С. 311.
- ⁸ Бус Кен. Вызов незнанию: теория международных отношений перед лицом будущего // Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 334-335.
- ⁹ Там само, С. 337-340.
- ¹⁰ Кларк Гренивиль, Сон Луис Б. Достижение всеобщего мира через мировое право. Два альтернативных плана // Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 115-131.
- ¹¹ Куинси Райт Ф. Некоторые размышления о войне и мире // Теория международных отношений на рубеже столетий / Под ред. П.А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 396-398.
- ¹² Там само, С. 115.
- ¹³ Merritt Richard L., Russett Bruce M., Dahl Robert A. Karl Wolfgang Deutsch // The National Academies Press. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// books.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html#FOOT4](http://books.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html#FOOT4).
- ¹⁴ Современные буржуазные теории..., С. 50; Цыганков П.А. Ук. соч., С. 71.
- ¹⁵ Современные буржуазные теории..., С. 38, 42.
- ¹⁶ Класифікатор професій ДК 003: 2010. – Х.: Фактор, 2011. – С. 330, 459.
- ¹⁷ Deutsch Karl, Edinger Lewis, Macridis Roy, Merritt Richard. France, Germany and the Western Alliance. – N.Y.: Charles Scribner's Sons, 1967. – P. 214, 230.
- ¹⁸ Ibid., P. 219.
- ¹⁹ Merritt Richard L., Russett Bruce M., Dahl Robert A. Karl Wolfgang Deutsch // The National Academies Press. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// books.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html#FOOT4](http://books.nap.edu/html/biomems/kdeutsch.html#FOOT4).
- ²⁰ Цыганков П.А. Ук. соч., С. 69.
- ²¹ Там само, С. 59.
- ²² Там само, С. 54.
- ²³ Антюхина-Московченко В.И., Злобин А.А., Хрусталева М.А. Основы теории международных отношений. – М.: МГИМО, 1988. – С. 68-70.
- ²⁴ Цыганков П.А. Ук. соч., С. 65.
- ²⁵ Там само, С. 71-72.

Chekanov V.Y. The historical and prognostic aspects of the international relations' theory / Kyiv Slavonic University.

The article deals with almost unexplored problem of the place of practical need to forecast the international situation's development within the international relations' theory as science. The article represents a historical sketch of the attempts to use the theory of games and other mathematical and statistical methods to increase the preciseness of forecasts as well as a sketch of attempts to incorporate the forecasting into this field of study.

Keywords: international relations' theory, forecasting, theory of games, international situation.

Чеканов В.Ю. Исторический и прогностический аспекты теории международных отношений / Киевский славянистический университет.

В статье рассматривается практически неисследованная проблема места практической потребности в прогнозировании развития ситуаций в международных отношениях в теории международных отношений как научной дисциплине. Представлен исторический очерк попыток использования теории игр и прочих математических и статистических методов с целью увеличения точности прогнозов, а также попыток инкорпорирования прогнозирования в данную дисциплину.

Ключевые слова: теория международных отношений, прогнозирование, теория игр, международная ситуация.

Стаття надійшла до редколегії 29.05.2013

Прийнята до друку 27.06.2013